

IBN XALDUNNING TARIX BO‘YICHA FALSAFIY MULOHAZALARI

Raximdjanova Dilnavoz Sunnat qizi

“ALFRAGANUS UNIVERSITY” nodavlat oliy ta’lim tashkiloti

katta o‘qituvchisi, PhD

Annotatsiya. Maqolada sharq peripataetizm yo‘nalishi vakillaridan biri Ibn Xaldunning tarix sohasi bo‘yicha bildirgan fikrlari o‘rganilgan. Uning tarix bilan shug‘ullanuvchilar qanday ko‘rinishda tarixni o‘rganishlari, tarixga qanday munosabatda yondashishlari haqidagi qarashlari yoritilib berilgan. Tarixni falsafadagi o‘rniga e’tibor qaratilgan.

Kalit so‘zlar: tarix, afsona, axborot, yangilik, insoniy harakatlar, sharoitlar, tarixiy fakt.

Abu-Zeyd Abdurahmon Ibnu Muhammad Ibn Xaldun Arab yozuvchilarining asarlarida, xususan Ibn Al-Xatib va Shamsiddin as-Sahavi asarlarida, shuningdek, faylasuf tomonidan yozilgan avtobiografiyada hayoti juda batafsil yoritilgan O‘rta asr arab mutafakkirlaridan biridir. Ibn Xaldun 1332 yilda Tunisda tug‘ilgan. U yerda u yoshligini otasi va maktab ilohiyotshunoslari rahbarligida Qur‘on, musulmon huquqi, grammatika va adabiyotni o‘rganish bilan o‘tkazgan. Keyinchalik u o‘rgangan fanlari orasiga mantiq va boshqa falsafiy fanlar qo‘shildi. Ibn Xaldun vabo epidemiyasi tarqalgan paytda ota-onasi vafot etgan hamda shu tufayli u o‘n olti yoshlarida yetim bo‘lib qolgan. Shundan so‘ng, bo‘lajak faylasuf bir necha yillar davomida Shimoliy Afrika va Ispaniya shaharlari bo‘ylab sayohat qilib, o‘sha paytdagi Mag‘ribning deyarli barcha hukmdorlari xizmatida bo‘lgan. Uning xizmat qilish davomiyligi doimo qisqa muddatni tashkil etgan. Uning taqdiri juda rang-barang sarguzashtlarga boy bo‘lgan. Qismat uni goho Fasga tashlagan. Bu yerda u ikki yil davomida qamoq jazosini o‘tagan. Uni mahalliy hukmdorga qarshi fitnada qatnashgan degan sabab bilan ayblashgan. Umrining keyingi

so'qmoqlarida Andalusiyaga, keyin esa Bijayga, keyin Biskruga, keyin Tlemsenga, keyin yana Fas va Andalusiya tomonlarga yo'l olgan. Siyosiy fitnalar har doim unga og'ir ta'sir qilgan va u butun umri davomida tinch muhitda ilmiy ish bilan shug'ullanishiga imkon beruvchi tinch burchakni topishga intilgan. Bunday joy Banu-Arif qabilasiga tegishli bo'lgan Ibn-Salomning Vuhranda, Kustantiniya shahridan janubroqda joylashgan kichik qal'asida topilgan. U bir necha yil davomida ushbu joyda faoliyat olib borgan. Bu yerda u keyinchalik mashhur bo'lgan 1375-1378 yillar oralig'ida "Muqaddima" asarini yozish ustida ish boshlagan va asosiy qismini yakunlagan. Ushbu joyda to'rt yil mobaynida yashaganidan so'ng, Ibn Xaldun tug'ilib o'sgan ona vatani Tunisga yo'l olgan va u yerda o'zi rejalashtirgan katta asar ustida ishlashni davom ettirgan. Ammo siyosiy fitnalar mutafakkirni yana bir bor ilmiy izlanishlardan voz kechishga va yashash joyini tark etishga majbur qilgan¹. Bu safar 1382-yilda Ibn Xaldun Misrga yo'l olgan. Qohirada u mamluk sultoni Barkukning homiyligi va homiyligini topadi, u tez orada uni bosh sudya, ya'ni qadiah lavozimiga tayinlagan. Ammo saroy va din peshvolari doiralariining hiylanayranglari bu mamlakatda faylasufni ta'qib qilgan. Shu boisdan qadiy lavozimida u 6 martadan olib tashlanib, yana qayta tiklanganini aytish mumkin. Bundan tashqari, Ibn Xaldun bu yerda ham katta shaxsiy kulfatni boshdan kechirgan. Mutafakkirning Misrga chaqirgan butun oilasi kema halokatida vafot etgan. Ushbu barcha tashvishlarga qaramay, Ibn Xaldun o'zining ilmiy izlanishlarini davom ettirgan, boshlagan ishini qaytadan ko'rib chiqqan va unga yangi boblar qo'shgan². Ibn Xaldun hayotining Misr bilan bog'liq davri mo'g'ullarning Suriyaga bosqinchilik yurishlariga to'g'ri keladi. 1400 yilda Ibn Xaldun ushbu mamlakatga Sulton Farajning mulozimlari tarkibida tashrib buyurgan va Amir Temur qo'shinlari bilan o'ralgan Damashqqa tushgan. Bu yerda, Arab yozuvchilarining so'zlariga ko'ra, Ibn Xaldun mo'g'ullar tomonidan qamal qilingan paytda shahardan qochishga uringanida qo'lga olingan va Amir Temur qoshiga keltirilgan. Xuddi shu manbalarga ko'ra, buyuk sarkarda olimga uning xizmatida qolishni taklif qilgan, ammo

---

¹ Григорян С.Н., Сагадеев А.В. Избранные произведения мыслителей стран ближнего и среднего востока IX-XIV вв. – М., Соцэкгиз, 1961. – С. 557.

² O'sha manba, С. 558.

Ibn Xaldun uning diqqatidan ozgina chetga qochib, Misrga qaytib kelgan va u yerda umrining qolgan qismini o'tkazgan. Ibn Xaldun 1406 yilda Qohirada vafot etgan³. Ibn Xaldunning avtobiografik hikoyasining ba'zi qo'lyozmalari "Ibn Xaldunning G'arb va Sharq bo'ylab sayohati" deya asossiz nomlanmagan. Buyuk arab mutafakkiri haqiqatan ham turli qabilalar va xalqlarning iqtisodiy va siyosiy hayoti haqidagi bilimlar bilan boyitilgan ko'plab mamlakatlarni ko'rgan. Aynan shu boy hayotiy tajriba Ibn Xaldun tomonidan uning asosiy asari "O'gitlar kitobi hamda arablar, forslar, berberlar hamda uning zamonaviy oliy hokimiyat egalarining damlari haqidagi boshlang'ichlar va xabarlar to'plami"da umumlashtirilgan. Bundan tashqari, faylasufning "Muqaddima" asaridagi bir qancha parchalar bir nechta tillarga tarjima qilingan. Mutafakkirning erkinlik haqidagi qarashlarini ham aynan mana shu asosiy asaridan bilib olish muammo tug'dirmaydi. Shu boisdan faylasufning aynan ijtimoiy-iqtisodiy qarashlari yordamida erkinlik fenomenini ochib berilishini ta'minlash mumkin.

Endilikda, uning erkinlik qarashlarini tahlilini u yozgan falsafaning tarixiy yondashuvi asosida ko'rib chiqiladi. Ibn Xaldun yozadi:

"Tarix – bu xalqlar va qabilalar bir-birlarini qabul qiladigan va ular tarqatishga intiladigan fanlardan biridir; savdogarlar va oddiy odamlar ularning bilimlariga qadar ko'tariladilar, shohlar va rahbarlar ularni qo'lga kiritish uchun raqobatlashadilar, bilimdonlar va johillar ularni tushunish maqsadida bir-birlari bilan taqqoslashga harakat qiladilar"⁴.

Demak, tarix Ibn Xaldunning fikriga ko'ra bilimlarning boy ombori sifatida faoliyat olib boradi. Undan har bir shaxs yetarlicha bilimlarga ega bo'lish imkoniyatiga ega bo'ladi hamda hukumdorlar tarixiy meroslarni qo'lga kiritishga urinishlari uni qadrini oshirishda ko'makchi vazifasini o'taydi. U bundan tashqari tarixni mohiyatini kengroq ochish maqsadida uni mazmunini turli xil yondashuvlar bilan tushuntirishga harakat qilgan.

---

³ O'sha manba, C. 558.

⁴ O'sha manba, C. 559.

“Tashqi, yuzaki tomondan, tarix – bu afsonalar yaratilgan va maqollar tuzilgan voqealar, davlatlar, o‘tgan avlodlar haqidagi axborotlardir. Ular mujassamlashganda odamlarni qamrab olishadi va bizga insoniy harakatlar, sharoitlar, ya’ni odamlarning hayoti qanday o‘zgarganligi, hukumronliklarning chegaralari va ularning faoliyat doirasi qanday kengayganligi, boshqa dunyoga ko‘chib o‘tishga chaqiruv paydo bo‘lgunga va ularning oxiri zamoni kelguniga qadar vaqt jarayonida odamlar qanday qilib yerni egallab olganliklari haqida xabardor qilishadi.

Uning ichki mohiyatiga kelsak, tarix — bu ishonchli narsalarni tadqiq etish va o‘rnatish sanaladi, hamma narsaning asoslari va tamoyillarini aniq-tiniq aniqlash, voqealar qanday va nima uchun sodir bo‘lganligini chuqur bilish hamdir. Shuning uchun tarix falsafaning asoslaridan biri bo‘lib, uni falsafiy fanlar qatoriga kiritish mumkin va loyiqdir. Islomning eng yaxshi tarixchilari unutilmas voqealar haqidagi yangiliklarni to‘liq o‘rganib chiqdilar, ularni to‘pladilar, yozdilar va kitoblar sahifalarida abadiylashtirdilar. Biroq, tarix bilan yuzaki shug‘ullanadiganlar bu yangiliklarni ishonchli bo‘lmagan noto‘g‘ri afsonalarning yolg‘on xabarlarini bilan aralashtirib yuborishdi, unda ular tasavvur va fantastikaga erkinlik berishdi, bu esa bu yangiliklarni asossiz va yolg‘onga aylantirdi. Bunday tarixchilarning ko‘plab vorislari o‘zlaridan oldingilarining izidan borishdi va ularga taqlid qilishdi. Ular bizga bu afsonalarni eshitganlari kabi yetkazishdi, voqealar va holatlarning sabablarini aniqlashtirish vazifasini e’tiborsiz qoldirishdi va aqlga sig‘maydigan hikoyalardan voz kechmasdan va ularni rad etmasdan yetkazishni davom ettirishdi”⁵.

Tarixga umumiy ko‘rinishdagi yondashuvni ta’riflagan faylasuf axborotlar, voqealar, o‘zgarishlar, rivojlanishlar majmuyi sifatida tasvirlaydi. Lekin Ibn Xaldun bu izoh bilan chegaralanmaydi. Tarixni tushuntirishda kengroq va ichki mohiyatini ochib beruvchi yondashuvni ham amalga oshiradi. Bunda tarix nafaqat bu voqealar yeg‘indisi, balki sabab oqibatlar tizimini aniqlashtiruvchi, sodir bo‘layotgan hodisalarni mohiyatini

---

⁵ O‘sha manba, C. 560.

aniqlovchi vositaligini ham ta'kidlab o'tadi. U bundan tashqari tarixni yuzaki o'rganuvchilarni ham tanqid qiladi. Ushbu tarixchilar kelgusi avlodlarga noto'g'ri ma'lumotlarni yetkazib qo'yishlari mumkinligi haqida ogohlantiradi. "Aniq bilimga intilish kam uchraydi; ko'p hollarda axborotlarni saralash ko'zga tashlanmaydi; ammo bu kabi xatolar va uydirmalar rivoyatlarga o'xshaydi. Ko'r-ko'rona taqlid odamlarga chuqur singib ketgan va bu o'zlarining ichki holatlariga xosdir, shu bilan birga fanlarga nisbatan yuzaki munosabat keng tarqalgan. Odamlar orasida jaholatning keng maydoni; ammo haqiqat kuchiga hech narsa qarshi tura olmaydi va shaytoniy yolg'onni qidiruv va tadqiqot mash'alasi yengadi..."⁶ Demak, faylasuf tarixiy faktlarni taxminlarga yoki begonalardan eshitilgan, ammo tekshirilmagan, tahlil qilinmagan ma'lumotlarga asoslanib yozi katta xotoligini aytib o'tgan. Biz ham o'z falsafa tarixiga oid faktlarni shu ko'rinishda amalga oshirmasligimizga ham bu nuqtayi nazar asos bo'lib xizmat qiladi. Falsafa tarixida aytib o'tilgan g'oyalar, aynan, asosli manbalarga tayangan va mantiqiy tahlildan o'tish kerakligini anglash qiyin emas.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Григорян С.Н., Сагадеев А.В. Избранные произведения мыслителей стран ближнего и среднего востока IX-XIV вв. – М., Соцэкгиз, 1961.
2. Игнатенко А.А. Ибн-Хальдун. – М.: Мысль, 1930. – 160 с.
3. Ефремова Н.В. Арабо-мусульманская философия // Работа выполнена в рамках Программы фундаментальных исследований Президиума РАН «Традиции и инновации в истории и культуре» (Тема номер 3. Традиция, обычай и ритуал в истории и культуре). – С. 176-199.
4. Raximdjanoval D.S. Erkinlik tushunchasini transformatsion xususiyatini ikki davr o'rtasidagi differentsiatsiyasini sotsiologik so'rovnomaga orqali tahlili. - International scientific journal of Biruni. ISSN (E) 2181-2993. - Volume 2, Issue 02. - Tashkent, 2023. – Pg. 33-46.
5. Raximdjanoval D.S. Ibn Rushd falsafasida zaruriyat va erkinlikni zamondoshlari fikrlari inkori asosidagi o'ziga xos talqini. - Oriental Renaissance: innovative, educational, natural and social sciences. ISSN 2181-1784. - Volume 4, Issue 02. - Tashkent, 2024. – Pg. 562-570.

---

⁶ O'sha manba, C. 560.